

دانشکده علوم اجتماعی
گروه تاریخ

عنوان پایان نامه :

«فضای کالبدی شهرهای ایران در دوره صفویه به استناد سفرنامه ها»

نگارش : هانیه شمالی

استاد راهنما : دکتر ساسان طهماسبی

استاد مشاور : دکتر اسماعیل علی اکبری

بهمن ۹۰

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

سپاس :

به نام آن علیمی که شعله ی عشق به تحصیل را در فانوس سینه ی پر مهر
صاحبان علم و دانش روشن نمود.

با سپاس از اساتید گرامی جناب آقای دکتر ساسان طهماسبی به عنوان
استاد راهنما و جناب آقای دکتر اسماعیل علی اکبری به عنوان استاد
مشاور که مرا در انجام این پژوهش یاری کردند.

تقدیم به :

مادرم برای مهربانی هایش و تمام لحظه هایی که در کنارم بود.

و

روح پدرم که قرین رحمت الهی باشد.

و

همسرم که تکیه گاهم است.

و

تمامی عزیزانی که همیشه حمایت کردند.

چکیده :

کالبد شهر بر اساس نیازها و خواسته های مردم، اقلیم ، موقعیت جغرافیایی ، فرهنگ ، دین و بسیاری دیگر از عوامل شکل می گیرد. در هر دوره مراکز تاثیرگذار شهری متفاوت بوده است. در دوره های قبل از اسلام شهر بر اساس کهنه‌نژ شکل می گرفت و پس از ورود اسلام، شهرها به دور مسجد جامع شکل گرفتند.

اما در دوره صفویه می توان گفت فضاهای متعددی جزء مراکز تاثیر گذار در شهر بودند. بازار ، مسجد ، میدان ، کاروانسرا ، گرمابه و بسیاری دیگر از فضاهای شهری از مراکزی بودند که در کالبد شهر و در زندگی مردم تاثیر گذار بودند. بنابراین در این تحقیق فضاهای شهری به سه گروه تقسیم شده اند. فضاهای فرهنگی - مذهبی - مسکونی ، فضاهای اقتصادی - خدماتی - رفاهی و فضاهای اداری - نظامی - سیاسی. بیشترین فضاهایی که در سفرنامه های دوره ی صفویه ذکر شده اند، فضاهای اقتصادی - خدماتی و رفاهی بوده است. که نشان دهنده ی تغییر در فرهنگ مردم ایران بوده است. در جامعه ای که مراکز مذهبی جزء هسته ی اولیه شهر محسوب می شد و کالبد شهر بر اساس آن شکل می گرفت ، در دوره ی صفویه فضاهای اقتصادی و خدماتی مساوی با فضاهای مذهبی بودند و کالبد شهر را نیز به همان اندازه تحت تاثیر خود قرار می دادند.

کلید واژگان : سفرنامه ها، شهر، صفویه ، فضای کالبدی (فضای فیزیکی)

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات طرح تحقیق..... ۱-۱۲

۱-۱ مقدمه..... ۲

۲-۱ تعریف مساله..... ۵

۳-۱ سوالات تحقیق..... ۵

۴-۱ هدف از نگارش این پایان نامه..... ۶

۵-۱ پیشینه ی تحقیق..... ۶

۶-۱ فرضیه..... ۶

۷-۱ روش تحقیق..... ۷

۸-۱ ضرورت تحقیق..... ۷

۹-۱ مفاهیم و اصطلاحات..... ۷

۱۰-۱ موانع و مشکلات تحقیق..... ۸

۱۱-۱ نقد و بررسی منابع..... ۸

فصل دوم : ادبیات تحقیق..... ۱۳-۲۹

۱-۲ شهرهای ایران از گذشته تا صفویه..... ۱۴

۲-۲ تاریخ تحولات سیاسی ایران در دوره ی صفویه..... ۱۸

۳-۲ مرزهای ایران صفوی از نگاه جهانگردان..... ۲۴

فصل سوم: فضاهای فرهنگی-مذهبی-مسکونی.....۷۹-۳۰-۳-

۱ بقاع متبرکه و مقابر منفرد.....۳۲

۲-۳ تکیه، حسینیه و خانقاه.....۳۶

۳-۳ خانه، قصر و اقامتگاههای مبلغان مذهبی.....۳۹

۴-۳ کلیسا، صومعه، دیر، کنیسه و معبد.....۵۷

۵-۳ گود.....۶۲

۶-۳ مدرسه.....۶۴

۷-۳ مسجد، مسجد جامع به همراه مناره و مصلی.....۶۹

فصل چهارم: فضاهای اقتصادی-خدماتی-رفاهی.....۱۷۹-۸۰-

۱-۴ آسیاب.....۸۳

۲-۴ اصطبل.....۸۵

۳-۴ انبار.....۸۷

۴-۴ بازار، تیمچه، دکان، حجره.....۸۹

۵-۴ باغات و اراضی.....۱۰۳

۶-۴ بندر، اسکله.....۱۱۰

۷-۴ بیمارستان و نوانخانه.....۱۱۲

۸-۴ پل.....۱۱۵

۹-۴ چاه، چشمه، رود، آب انبار، حوض.....۱۲۰

۱۰-۴	قبرستان و غسلخانه.....	۱۳۱
۱۱-۴	قهوه خانه و کوکنارخانه.....	۱۳۴
۱۲-۴	کارخانه، کارگاه و کمپانی.....	۱۳۷
۱۳-۴	کاروانسرا و مهمانخانه.....	۱۴۳
۱۴-۴	کوچه، خیابان و محله.....	۱۵۴
۱۵-۴	گرمايه.....	۱۶۴
۱۶-۴	ميدان.....	۱۶۹
۱۷-۴	يخچال يا بوزخانه.....	۱۷۸
فصل پنجم : فضاهای اداری-نظامی-سیاسی.....۱۸۰-۲۱۴		
۱-۵	اسلحه خانه.....	۱۸۲
۲-۵	برج و بارو، دیوار و حصار.....	۱۸۴
۳-۵	برج و مناره های منفرد.....	۱۹۲
۴-۵	خندق.....	۱۹۴
۵-۵	دروازه.....	۱۹۷
۶-۵	زندان.....	۲۰۲
۷-۵	قلعه، پادگان و ارگ.....	۲۰۴
۸-۵	ضرابخانه و سکه خانه.....	۲۰۹
۹-۵	گمرک خانه.....	۲۱۱

۱۰-۵ نقاره خانه.....۲۱۳

فصل ششم : آزمون فرضیه ها و نتیجه گیری ۲۱۵-۲۲۰

فهرست منابع فارسی.....۲۲۱

فهرست منابع لاتین.....۲۲۴

نشریات.....۲۲۴

فهرست جداول :

فصل سوم:

- جدول شماره (۱-۳) بقاع متبرکه و مقابر منفرد..... ۳۲
- جدول شماره (۲-۳) تکیه، حسینیه و خانقاه..... ۳۶
- جدول شماره (۳-۳) خانه، قصر و اقامتگاههای مبلغان مذهبی..... ۳۹
- جدول شماره (۴-۳) کلیسا، صومعه، دیر، کنیسه و معبد..... ۵۷
- جدول شماره (۵-۳) گود..... ۶۲
- جدول شماره (۶-۳) مدرسه..... ۶۴
- جدول شماره (۷-۳) مسجد، مسجد جامع به همراه مناره و مصلی..... ۶۹

فصل چهارم :

- جدول شماره (۱-۴) آسیاب..... ۸۳
- جدول شماره (۲-۴) اصطبل..... ۸۵
- جدول شماره (۳-۴) انبار..... ۸۷
- جدول شماره (۴-۴) بازار، تیمچه، دکان و حجره..... ۸۹
- جدول شماره (۵-۴) باغات و اراضی..... ۱۰۳
- جدول شماره (۶-۴) بندر و اسکله..... ۱۱۰
- جدول شماره (۷-۴) بیمارستان و نوانخانه..... ۱۱۲
- جدول شماره (۸-۴) پل..... ۱۱۵

- جدول شماره (۹-۴) چاه، چشمه، رود، آب انبار، حوض..... ۱۲۰
- جدول شماره (۱۰-۴) قبرستان و غسلخانه..... ۱۳۱
- جدول شماره (۱۱-۴) قهوه خانه و کوکنارخانه..... ۱۳۴
- جدول شماره (۱۲-۴) کارخانه، کارگاه و کمپانی..... ۱۳۷
- جدول شماره (۱۳-۴) کاروانسرا و مهمانخانه..... ۱۴۳
- جدول شماره (۱۴-۴) کوچه، خیابان و محله..... ۱۵۴
- جدول شماره (۱۵-۴) گرمابه..... ۱۶۴
- جدول شماره (۱۶-۴) میدان..... ۱۶۹
- جدول شماره (۱۷-۴) یخچال یا بوزخانه..... ۱۷۸

فصل پنجم :

- جدول شماره (۱-۵) اسلحه خانه..... ۱۸۲
- جدول شماره (۲-۵) برج و بارو، دیوار و حصار..... ۱۸۴
- جدول شماره (۳-۵) برج و مناره های منفرد..... ۱۹۲
- جدول شماره (۴-۵) خندق..... ۱۹۴
- جدول شماره (۵-۵) دروازه..... ۱۹۷
- جدول شماره (۶-۵) زندان..... ۲۰۲
- جدول شماره (۷-۵) قلعه، پادگان و ارگ..... ۲۰۲

جدول شماره (۵-۸) ضرابخانه و سکه خانه..... ۲۰۹

جدول شماره (۵-۹) گمرک خانه..... ۲۱۱

جدول شماره (۵-۱۰) نقاره خانه..... ۲۱۳

فصل اول :

کلیات طرح تحقیق

۱- کلیات طرح تحقیق

۱-۱ مقدمه :

با تشکیل دولت صفوی در ایران یکی از مهمترین وقایع تاریخ ایران اتفاق افتاد.

به این دلیل که پس از ظهور اسلام و انقراض دولت ساسانی، ایران در حدود نه سده از وحدت سیاسی و ملی محروم بود. البته به مدت دو سده نیز تحت حاکمیت یا حاکمانی بود که مستقیماً " توسط دمشق و بغداد تعیین می شدند. ظهور دولت صفوی با آرمانهای مذهبی که با بسیاری از عقاید عمیق اسلامی و شیعی مردم ایران موافق بود و همچنین با داشتن شاهان قدرتمند و کاردان باعث پیدایش امنیت و رفاه در ایران شد.

در این عصر بناهای بزرگی در شهرها ساخته شد. و گسترش روابط بازرگانی و تجاری با کشورهای جهان آن روز به ویژه اروپا، تجارت داخلی و خارجی را در سطح وسیعی گسترش داد. پای جهانگردان بسیاری به ایران باز گردید. بازدید سیاحان باعث معرفی ایران با تمدن کهن و هنر شهر سازی را در پی داشت.

تاثیر سفرنامه ها در روشن کردن نقاط مبهم تاریخ کشور ما، نمایان است. البته این سفرنامه ها عاری از هرگونه حب و بغض نبوده اند. اما بدون شک این گونه اسناد، بخش معتبری از اسناد تاریخی کشور ما را تشکیل داده اند.

سیر و سیاحت در مناطقی که امنیت بیشتری داشت و سلاطین و حاکمان وقت تسهیلات و خدمات بهتری را فراهم کرده بودند، آسانتر صورت می گرفت .

در این دوره هنرهای مختلف به ویژه شهرسازی و معماری شکوه و جلوه‌ی خاصی یافت و بناهای بی نظیری از این دوران به یادگار مانده است.

شکل شهرها تغییر پیدا کرد. اگر در گذشته کهندژ که قصر سلطنتی در آن واقع بود، محور اصلی شهر را تشکیل می داد. در شهرسازی دوره‌ی صفویه بازار، مسجد و میدان جزء ارکان اصلی شهر به حساب می آمدند که سلاطین صفوی توجه‌ی ویژه‌ای به آنها داشتند.

گسترش روابط سیاسی با دیگر کشورها باعث رونق گرفتن تجارت در ایران شد که نتیجه‌ی آن اهمیت یافتن بازار و میدان در شهر شد و از طرف دیگر تظاهر و شعار شاهان صفوی به دین نیز باعث رونق گرفتن مساجد در کشور شد.

این تحقیق در شش فصل گنجانده شده است. صرفه نظر از فصل اول که در مورد کلیات طرح تحقیق است، فصل دوم در راستای مشخص کردن حدود جغرافیایی ایران نوشته شده است.

این فصل به عنوان معرفی بستر تاریخی و جغرافیایی پایان نامه سازمان دهی شده است. در این فصل شهرهای ایران، حدود جغرافیایی حکومت صفویه و همچنین تاریخ سیاسی دوره صفویه به عنوان مقدمه‌ای بر روند شهرسازی ایرانیان مطرح شده است.

فضاهای شهری با توجه به کارکرد و هماهنگی بین این فضاها در سه گروه یا فصل گنجانده شدند. فصل سوم فضاهای فرهنگی - مذهبی - مسکونی، فصل چهارم فضاهای اقتصادی - خدماتی - رفاهی و در فصل پنجم به فضاهای اداری - نظامی - سیاسی پرداخته شد.

در هر فصل برای هر کدام از فضاهای شهری جدولی طراحی شد. که این فضاها در شهرهای مختلف در چه موقعیت جغرافیایی از شهر قرار می گرفتند و یا به چه تعداد در شهر ساخته می شدند و یا آن

اندازه در شکل شهر تاثیر داشتند که سیاحان به آنها توجه کنند و در سفر نامه های خود از آن ها یاد کنند یا خیر.

در جدول «محل استقرار» موقعیت جغرافیایی هر فضا در شهر را مشخص می کند و از «مکان» که محل قرار گیری یک فضا در بین سایر فضاها است ، متفاوت می باشد.

وبعد از هر جدول تحلیلی از آن فضا انجام گرفته است .

۲-۱ تعریف مسئله :

کالبد شهر بر اساس نیازها و خواسته ها شکل می گیرد. شرایط طبیعی ، نوع مصالح موجود ، امکانات فنی ، نوع معیشت ، فرهنگ حاکم و خلاقیت و ابتکار طراحان ، فضای کالبدی شهرها را در طول تاریخ شکل داده است .

در دوره ی صفویه که از دوره های باشکوه تاریخ ایران در زمینه ی شهرسازی به حساب می آید، مجموعه عوامل ذکر شده باعث شکل گیری نوع خاصی از فضای شهری شد که با استناد به باز مانده این فضا در شهرهایی مانند اصفهان و همینطور با اتکا به مطالب سفر نامه ها می توان مشخصات فضای شهری این دوره را به تصویر کشید.

این پژوهش بر آن است مشخصات فضای کالبدی این شهرها را با توجه به نقش مسائلی مانند رشد تجارت و سیاست های مذهبی و اقتصادی صفویه مورد تجزیه و تحلیل قرار دهد. اشکال هندسی شهرها ، نقش بازار در ساختار شهری ، جغرافیایی شهری محلات و تاثیر فضاهای سبز ، محورهای اصلی این پژوهش هستند.

۳-۱ سوالات تحقیق :

۱-از دیدگاه سفرنامه نویسان دوره صفوی مراکز تاثیر گذار شهری چه بناهایی بودند؟

۲-موقعیت جغرافیایی شهر چه تاثیری در ظاهر فیزیکی (فضای کالبدی) شهر دارد؟

۳-بافت شهرهای دوره ی صفویه از چه اشکال هندسی پیروی می کردند؟

۱-۴ هدف از نگارش این پایان نامه :

۱-۴-۱ شناخت فضای کالبدی شهرهای ایران در دوره صفوی .

۱-۴-۲ شناخت وجوه اختلاف فضاهای کالبدی شهرهای ایران در مناطق مختلف جغرافیایی .

۱-۴-۳ شناخت محل های استقرار فضاهای کالبدی شهرهای ایران در دوره ی صفویه .

۱-۵ پیشینه ی تحقیق :

در مورد این موضوع تاکنون پژوهش مستقل و جامعی انجام نشده است و تنها در پژوهش هایی مانند

«مقدمه ای بر تاریخ شهر و شهر نشینی در ایران» نوشته حسین سلطان زاده و «مقدمه ای بر شناخت

شهرهای اسلامی» نوشته سیروس شفقی مطالبی در این مورد وجود دارد که البته نا کافی می باشد و با

توجه به اهمیت این موضوع ، انجام یک پژوهش مستقل در این مورد کاملاً ضروری به نظر می

رسد.

همچنین پایان نامه های کارشناسی ارشد با نام «طراحی شهری محله، میدان، قلعه» نوشته زهرامشارزاده

مهرابی و پایان نامه «مرمت و باززنده سازی محله، بازار، میدان...قلعه کرمان» نوشته محمدرضاخلیلی در

رابطه با شهرسازی نیز وجود دارند.

۱-۶ فرضیه ها :

۱-۶-۱ به نظر می رسد مراکز تاثیر گذار شهری از نظر سفرنامه نویسان دوره ی صفوی بناهایی مانند :

میدان ، بازار ، مسجد بوده باشد.

۱-۶-۲ موقعیت جغرافیایی شهر و عواملی مانند نور ، آفتاب ، جهت وزش باد ، فضاهای سبز و شبکه

ارتباطات نقش مهمی در جهت گیری فضاهای کالبدی شهری داشتند.

۱-۶-۳ در دوره صفویه بافت شهر از شکل های هندسی باز پیروی می کردند.

۱-۷ روش تحقیق :

روش تحقیق در این پژوهش با توجه به موضوع آن براساس منابع موجود در کتابخانه می باشد. ابتدا منابع مورد نظر شنایابی شده و سپس داده های مورد نیاز جمع آوری شده اند و سپس تجزیه و تحلیل این داده ها در راستای کار قرار گرفت. روش تحقیق به صورت کتابخانه ای و اسنادی می باشد.

۱-۸ ضرورت تحقیق :

با وجود اینکه در مورد شهرها و فضای کالبدی کتابهایی تالیف شده اما ناکافی می باشند. با توجه به اهمیت شهرسازی و فضاهای تاثیرگذار در شهر، انجام یک پژوهش در این رابطه ضروری به نظر می رسد. نتایج این پژوهش می تواند در شناخت ویژگیهای ساختار شهری ایران در دوره صفوی و همچنین شناخت بهتر آثار بازمانده از آن دوره، موثر باشد.

۱-۹ مفاهیم و اصطلاحات :

سفرنامه ها: سیاحان شرح سفرهای خود را اغلب به طور روزانه یادداشت می کردند که سفرنامه ها را شکل دادند.

شهر: محل تجمع مردم بوده از لحاظ جمعیت و امکانات از روستا پر رونق ترمی باشد. اغلب شهرها در کنار رودخانه ها و مسیرهای پر رفت و آمد شکل می گرفتند.

صفویه: سلسله ای ترک که تشیع را در ایران به عنوان مذهب رسمی کشور اعلام کردند. این خاندان از تبار شیخ صفی الدین اردبیلی بودند و حکومتی مقتدر در ایران شکل دادند. از قدرتمندترین شاهان این سلسله شاه عباس کبیر بوده است که در دوره ی او ایران در اوج شکوفایی بوده است.

فضای کالبدی: چیدمان فضاهای شهری در شهر، محل قرارگیری هر فضا در شهر.

۱-۱۰ موانع و مشکلات تحقیق :

۱-۱۰-۱ از دوره ی صفویه سفرنامه های بسیاری موجود است. اما متأسفانه اکثر آنها به زبان اصلی هستند و ترجمه نشده اند. که این تحقیق را محدود به سفر نامه های معدودی کرده است.

۱-۱۰-۲ به دلیل آشنا نبودن سیاحان به فرهنگ ایران توضیحی در مورد بعضی از فضاها مانند : گود ، خانقاه و حسینیه در کتابهای خود نداده اند و فقط به ذکر نام آنها بسنده کرده اند.

۱-۱۰-۳ مسیر حرکت جهانگردان اغلب از شمال غرب ، غرب و جنوب ایران بوده است که این امر باعث شد هیچ گونه اطلاعاتی از شهرهای شرقی ایران در سفر نامه ها موجود نباشد.

۱-۱۱ نقد و بررسی منابع :

این پژوهش براساس سفرنامه ها می باشد. در نتیجه اغلب منابع مورد استفاده در این پژوهش سفرنامه ها می باشد.

۱-۱۱-۱ سفرنامه آدام اولناریوس:

نویسنده این سفرنامه منشی سفارت هلشتاین بود و به اتفاق هیاتی از هلشتاین برای گسترش روابط سیاسی و تجاری به دربار شاه سلیمان صفوی راه یافت . دقت ، تازگی مطالب و عدم تعصب او از ویژگیهای سفرنامه اوست .

سفرنامه ی مفصل او ابتدا در مورد روسیه و حکومت تزارها و نحوه ی اداره ی کشور و آداب و رسوم مردم روسیه و ضیافتهای تزار روسیه می باشد. گذشته از این در مورد شهر ها و فضاهای جغرافیایی روسیه نیز توضیح می دهد.